



crkva u svijetu

RAZGOVORI

»ANATOMIJA LJUDSKE DESTRUKTIVNOSTI«*

Marijan Valković

Bolna iskustva o raznovrsnim uništenjima, razaranjima i ubijanjima tijekom povijesti ljudskog roda nameću pitanje odakle ta zla i kakva im je narav. Od davnina se tome tražio odgovor u raznim mitovima i vjerskim uvjerenjima, ali u novije vrijeme pokušalo se racionalno i znanstveno pristupiti tom fenomenu. Posljednjih se godina gomila literatura o ljudskoj agresivnosti — pod tim se pojmom studira pojava razaranja, napadanja, samouništavanja i ubijanja kod pojedinaca i u društvu — ali problem je tako složen da smo, čini se, daleko od rješenja koje bi općenito zadovoljavalo. Među psiholozima, psihoanalitičarima i etolozima postoje različiti smjerovi sa znatnim razlikama u tumačenju. Jedni naglašavaju nagonsku stranu agresivnosti, koja je po sebi negativna i usmjerena prema uništavanju. Već je Kant na temelju starijih antropoloških mišljenja smatrao da je težnja za vlašću i posjedovanjem u svojoj biti zla. No Freud će u svojoj psihoanalitičkoj teoriji (još više njegovi učenici) vidjeti u agresivnosti primarni nagon smrti i samouništenja (thanatos), koji se protivi »libidu« odnosno »erosu«, a očituje se u sadističkim i mazohističkim sklonostima. On je po sebi neiskorjenjiv, a ide za vraćanjem živih organizama u prvobitno neživo stanje.¹

* E. Fromm, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, 2 sveska, Naprijed, Zagreb 1975., prev. Gv. Flego i V. Marčec. Erich Fromm rođen je 1900. god. u Frankfurtu kao jedinac ortodoksnih židovskih roditelja. Do Hitlerova dolaska na vlast radi u Psihoanalitičkom Institutu u Berlinu i Institutu za socijalna istraživanja u Frankfurtu, zatim seli u Ameriku i od 1934. predaje na raznim kolegijima i sveučilištima. Posljednjih desetak godina posvetio se isključivo istraživanjima. Njegova su važnija djela prevedena i kod nas: *Zdravo društvo*, Beograd 1963; *Umijeće ljubavi*, Zagreb 1965; *Čovjek se sebe*, Zagreb 1966; Fromm-Suzuki, *Zen budizam i psihoanaliza*², Beograd 1969; *Zaboravljeni jezik*, Zagreb 1970; *Bekstvo od slobode*, Beograd 1973; prevedeno na slovenski: *Krtva psihoanalize*, Ljubljana 1972; engleski tekst članka *Marr's contribution to the knowledge of man* objavljen u *Praxis* 5 (1969), br. 1—2, str. 55—64.

¹ Nejasni i zamršeni problem agresivnosti kod Freuda obradio je Fromm u dodatku na kraju knjige *Anatomija ... II*, str. 249—285.

K. Lorenz i drugi znanstvenici koji se bave usporednim proučavanjem životinjskog i ljudskog ponašanja (etologijom), osobito Lorenzov učenik I. Eibl-Eibesfeldt, smatraju da je agresivnost »instinkt«, t. j., u ovoj interpretaciji nagon stečen tijekom čovjekove evolucije. Za razliku od Kanta i psihoanalitičke škole ovi autori ne vide u agresivnosti nešto negativno nego pozitivno: način čovjekove adaptacije i prirodne selekcije.²

Ima i treća skupina učenjaka koja u agresivnosti vidi uglavnom čovjekovo reagiranje na vlastite frustracije. To je hipoteza »frustracija-agresivnost«, koju su prvi put iznijeli J. Dollard i N. E. Miller 1939. godine.

Među psiholozima danas prevladava mišljenje da je agresivnost velikim dijelom naučena i stečena, osobito u djetinjstvu. Imitacijom djeteta nauči agresivno ponašanje osoba koje ga okružuju i koje mu izgledaju važne. Već u roditeljskoj kući, a onda u dječjem društvu i u školi, ako ozračje pogoduje, može doći do usvajanja agresivnih navika.

Problem agresivnosti poprimio je prije nekoliko godina i političku interpretaciju, osobito u krugovima t. zv. »nove ljevice«. Povezujući evolucionističko i darvinističko tumačenje K. Lorenza, briljantno izneseno u vrlo raširenoj knjizi *Das sogenannte Böse (O agresivnosti)*, i politički instinktivizam H. Marcusea, ove su skupine stvorile od agresivnosti temu dana, neodređenu i maglovitu, ali zato podesnu da se može svuda primijeniti i da sve može doći pod njezinu mjeru.

Tu veliku i suvremenu problematiku zahvatio je Erich Fromm svojim djelom *Anatomija ljudske destruktivnosti*. To je prvi dio opširnijeg rada o toj temi, ali već sada pruža dojam stanovite »sume«, ne samo zbog toga što ugrađuje važnije misli i odlomke iz ranijih radova, nego još više po zamahu i širini kojom pristupa problemu. E. Fromm ima za to sve uvjete: jasan je i sjajan pisac, povezuje životno i stručno iskustvo sa spekulativnom pronicavošću, zna predmetu prići s više strana a ne samo kroz perspektivu svoje uže psihoanalitičke specijalizacije. Djelo je vrlo bogato, možda najsadržajnije i najdublje od svih Frommovih djela, te je teško navesti i samo glavne ideje. Kako je tematiku zahvatio vrlo široko, u djelu možemo naći koješta što ne bismo očekivali u knjizi s ovim naslovom.

Najprije nešto o terminologiji. U mnogih, kao u Lorenza na pr., pojam agresivnosti je višeznačan. On uključuje one oblike koji su nekako spontani i »naravni« kao i izrazito uništavajuće i patološke. Stoga brz zaključak da su i ovi posljednji oblici urođeni s obzirom na unutrašnju nagonску dinamiku. Glavni tenor Frommove knjige jest u tome da on razlikuje dvije velike skupine agresivnih pojava, od kojih je jedna područje »zdravih« i »normalnih« pojava, dok druga ima patološke crte. Prva skupina dolazi pod imenom »benigna agresija«, a uključuje razne oblike: nehotičnu, nestašnu (playful), samopotvrđujuću (self-assertive) i, osobito, defenzivnu agresiju. Ta skupina nije nešto negativno nego pozitivno u čovjekovu životu, ona predstavlja razne načine adaptacije i

² K. Lorenz, *O agresivnosti*, V. Karadžić, Beograd 1970; Eibl-Eibesfeldt, *Liebe und Hass. Zur naturgeschichte elementarer Verhaltensweisen*, München 1970; isti, *Der vorprogrammierte Mensch. Das Ererbte als bestimmender Faktor im menschlichen Verhalten*, Wien—München—Zürich 1973.

svladavanja teškoća i sukoba u čovjekovu razvoju i rastu. Budući da je filogenetski uvjetovana, ona pripada čovjekovoj naravi, pa se to »nagonsko« reagiranje može smatrati zdravim i normalnim. No sasvim je druge vrste — po Frommovu mišljenju — ona druga skupina agresivnih reagiranja u kojima se očituje unutrašnja težnja za razaranjem, okrutnošću i ubijanjem. Tu se radi o »malignoj agresiji« ili destruktivnosti. Cilj je Frommova djela upravo da kritički ispita podrijetlo i narav te »maligne agresije« ili, kako Fromm u naslovu ističe, »destruktivnosti«.

Frommova je teza da »ljudska destruktivnost« koja nalazi svoje najzgušnjije oblike u sadizmu i nekrofiliji (u širem a ne u usko seksualnom smislu), nema svoje podrijetlo u nagonskim elementima čovjeka i biogenetskoj evoluciji nego je plod nezdrave i patološke čovjekove egzistencije i društvene sredine. Ona je »strast« čovjekova i izraz iskvarenog »karaktera«, a to je nešto tipično ljudsko, nešto što se razlikuje od svega nagonskoga i životinjskoga. Osim toga, što više raste i razvija se naša konkretna civilizacija, to više raste i destruktivnost. Tu je Fromm krajnje kritičan i nepovjerljiv prema sadašnjoj ljudskoj civilizaciji. Kad kažemo »sadašnjoj«, ne mislimo samo na drugu polovicu XX. st. Fromm gleda u širim razmjerima, on vidi njezine početke u »neolitskoj« i »urbanoj« revoluciji, tamo počevši od 10. tisućljeća prije Krista, a osobito od 4. i 3. tisućljeća, kad tako naglo nastaju već razvijene i visoke civilizacije. Mnogo je toga duboko iskvareno u toj civilizaciji pa je valja temeljito preusmjeriti. Fromm je humanist, za njega je život općenito, a osobito ljudski život vrhovna vrednota. Našu civilizaciju valja tako preurediti da umjesto rušenja i smrti prevladaju »biofilijске« vrednote: ljubav prema svemu živomu, posebno prema ljudskom životu. U takvoj civilizaciji nestalo bi hrane i podloge za destruktivne čovjekove težnje. Taj opći okvir Frommovih misli poznat je iz njegovih ostalih djela, a binom nekrofilija-biofilija opisao je već u svom djelu *The Heart of Man* (New York, 1964.).

Anatomija ljudske destruktivnosti je, kako već naslov daje naslutiti, više analitička, kritička i dokumentarna rasprava. Fromm se najprije hvata u koštac s dvije suprotne škole: s »instinktivistima« (W. James, W. McDougall, S. Freud i, osobito, K. Lorenz) te »environmentalistima i bihevoristima« (J. B. Watson i B. F. Skinner). Dok je po prvima agresivnost čovjeku konstitutivna, drugi drže da je »agresija, kao i svako drugo ponašanje, jednostavno stečena u traženju naše optimalne prednosti (koristi, pozicije)«. ³ Njih ne zanimaju spekulacije o čovjekovoj naravi, oni se zadovoljavaju proučavanjem konkretnih čina i načina ponašanja. Unatoč razlikama, uglavnom društvene naravi, među tim školama Fromm vidi među njima i zajedničke veze:

»Prema instinktivističkoj teoriji, čovjek živi prošlost svoje vrste, kao što, prema bihevorističkoj teoriji, on živi sadašnjost njegovog društvenog sistema. U prvom slučaju on je mašina koja može reproducirati samo oblike iz prošlosti, u drugom je mašina koja može reproducirati samo socijalne oblike sadašnjosti. Instinktivizam i bihevorizam imaju jednu zajedničku osnovnu premisu: čovjek ne posjeduje psihu s vlastitom strukturom i vlastitim zakonima.« ⁴

³ Fromm, *Anatomija* . . . I, str. 57.

⁴ Ondje, str. 82.

U analizi agresivnog ponašanja Fromm se služi psihoanalitičkom metodom, ali idejna baza je vrlo različita od Freudove. On uvelike cijeni Freudovo otkriće nesvjesnoga kao jaku dinamičku komponentu čovjekova života, ali u konkretnom pristupu je vrlo kritičan i samostalan te se u mnogim važnim točkama razlikuje kako od Freuda tako i od ortodoksnih freudovaca, za koje nema baš pohvalnih riječi. Nije moguće ovdje ući u pojedinosti, ali će zato biti korisno navesti kako Fromm upotunjava svoje psihoanalitičke uvide rezultatima drugih znanosti. Tu se je morao upustiti u znanstvene probleme koje sam nije mogao kompetentno svladati, ali se je zato oslonio na najnovije auktoritete na raznim područjima. Zapanjuje širina horizonta i smionost kojom je htio što zaokružnije obraditi problem agresivnosti.

U svom naporu da pokaže specifično ljudsko i društveno korijenje destruktivnosti, Fromm najprije zove u pomoć neurofiziologiju. Pomoću nje dokazuje da maligna agresivnost nije biološki uvjetovana. U staroj raspravi da li su pojedine oznake čovjekova ponašanja vezane uz određene dijelove mozga, Fromm iznosi suvremene auktoritete (T. H. Bullock, B. Kaada, W. Penfield, E. Valenstein i drugi) koji su vrlo skeptični s obzirom na to povezivanje. Sve više prevladava, veli Fromm, »holističko« promatranje djelovanja mozga, t. j. mozak kao cjelina dolazi u pitanje, ne samo određeni dio. Samo tako se mogu protumačiti razne pojave zamjene ili kompenzacije određenih funkcija. Isto tako Fromm navodi stručna mišljenja koja se protive pokušaju da se ljudska agresivnost poveže s agresivnošću grabežljivih životinja. Čovjek se po Frommu neurofiziološki razlikuje od grabežljivih životinja pa je i njegova agresivnost, što se tiče neurofiziološkog podrijetla, negrabežljivog tipa. Fromm navodi J. Napiera koji kaže da je ljudsko zubalo »loše prilagođeno jedenju mesa, čovjek je još uvijek zadržao zube svojih vegetarijanskih predaka. Također je zanimljivo primijetiti da čovjekov probavni sistem ima fiziološke karakteristike vegetarijanaca a ne mesoždera.«⁵ Hrana čak i najprimitivnijih lovaca i sakupljača hrane bila je najviše 75 posto vegetarijska, a samo 25 posto mesna.⁶ Čovjek mora jesti i za to je neurofiziološki opremljen, ali drukčije negoli je to kod grabežljivih životinja. On ne mora napadati i ubijati da bi mogao živjeti.

Fromm ulazi i u probleme životinjske etologije, to najomiljelije područje za povezivanje životinjske i ljudske agresivnosti. Što se tiče intraspecijske agresivnosti, većina se autora slaže u tome da životinje rijetko uništavaju pripadnike iste vrste. Intraspecijska destruktivna agresivnost prisutna je samo u malo životinjskih vrsta. »Čovjek je jedini sisavac koji je ubojica i sadist velikih razmjera«, kaže Fromm.⁷ Kad bi ljudi imali toliko »urođene« agresivnosti koliko i čimpanze, svijet bi bio — veli Fromm — relativno miran.⁸ Uz temeljnu pogrešku da životinjsko ponašanje jednostavno prenose na čovjeka, instinktivisti većinom proučavaju ponašanje životinja u zatvorenim prostorima kad su one posebno razdražljive. Dokazano je da suženi životni prostor povećava agre-

⁵ Ondje, str. 108.

⁶ Ondje.

⁷ Ondje, str. 111.

⁸ Ondje.

sivnost kod životinja. Zoološki vrstovi nisu podesni za proučavanje životinjske agresivnosti. Među ostalima Fromm navodi i mišljenje J. P. Scotta:

»Svi naši sadašnji dokazi pokazuju da je borbeno ponašanje među višim sisavcima, uključujući čovjeka, izazvano vanjskom stimulacijom, i ne postoje dokazi o spontanom unutarnjoj stimulaciji. Emotivni i fiziološki procesi produbljuju i uveličavaju djelovanje stimulacije, ali oni je ne proizvode.«⁹

Osvrnuvši se ukratko na paleontološke probleme (pitanje da li je čovjek jedna vrsta i da li se može pribrojiti grabežljivim životinjama), Fromm opširno raspravlja o novijim antropološkim rezultatima. Oni su osobito interesantni jer svjedoče o Frommovoju sklonosti za široke panoramske poglede koji kao da se gube u subjektivnim vizijama i utopiji.

Ako se već ne može paleontološki pronaći podrijetlo ljudske agresivnosti, možda bi se moglo pronaći antropološki, t. j. u nekim promjenama u životu prvih ljudi. Po S. L. Washburnu, jednom od najvećih auktoriteta na području antropologije, presudno je bilo za prvog čovjeka, za »Adama«, da je postao lovac. Budući da je čovjek 99 posto svoje povijesti proživio kao lovac, takav je način života oblikovao njegovu biologiju, psihologiju i način ponašanja. A u lovu je izražena težnja za ubijanjem i mučenjem. Pozivajući se na druge auktoritete, Fromm ulazi u analizu lova, tvrdeći kako on po sebi nije i ne mora biti izraz agresivnosti. Može biti takav samo u nekim slučajevima, osobito kad je to »elitni lov«. U biti, »motivacija primitivnog lovca nije bila zadovoljstvo u ubijanju, već učenje i optimalna primjena raznih vještina, t. j. razvoj samog čovjeka.«¹⁰ Primitivne lovce i sakupljače hrane najopširnije je opisao E. R. Service u djelu *The Hunters* 1966. godine. Po njemu kod današnjih primitivnih naroda prevladava vegetarijanska hrana, samo se Eskimi više hrane mesom i ribom. Društvenih podjela nema osim onih koje uključuju dob i spol u krugu obitelji. Tu je prigoda da Fromm skupi razne podatke koji govore o manjoj agresivnosti kod primitivnih ljudi. Kod njih ima manje sukoba, čak u stanovitom smislu moglo bi se govoriti o »društvu obilja« (affluent society), jer svatko ima pravo na najnužnije i da su proizvodna dobra — u njihovoj kulturi polja i lovišta — pristupačna svakome. Slika primitivnih ljudi bliža je onoj »plemenitog divljaka« negoli Hobbesovoj o borbi svijetu protiv svakoga. Ropstva nema i totalan rat ne postoji. U opisivanju tog primitivnog društva Fromm navodi novije antropologe kao što su M. D. Sahlins, U. H. Stewart, H. H. Turney-High i drugi. Zanimljivo je stupnjevanje ratobornosti kod primitivnih naroda. Fromm navodi monumentalno djelo Quincy Wrighta o ratu (*A Study of War*, 2. izd., Chicago 1965):

»Sakupljači, primitivni lovci i primitivni poljoprivrednici najmanje su ratoborni. Viši lovci i razvijeniji poljoprivrednici su ratoborniji, dok su najrazvijeniji poljoprivrednici i stočari najratoborniji od svih.«¹¹

Wright donosi i podatke o učestalosti bitaka u novo doba, počevši od 1480. god., i donosi slijedeću tabelu:¹²

⁹ Ondje, str. 126.

¹⁰ Ondje, str. 138.

¹¹ Ondje, str. 151

¹² Ondje, II, str. 39—40.

Godine	broj bitaka	Godine	broj bitaka
1480.—1499.	9	1700.—1799.	781
1500.—1599.	87	1800.—1899.	651
1600.—1699.	239	1900.—1940.	892

Podaci, barem ovako na prvi pogled, očitno vrlo mnogo govore, i Fromm to uzima u prilog svoje teze da agresivnost raste kako raste i naša civilizacija. I Ruth Benedict potkrepljuje takvo mišljenje svojim istraživanjima o životu sjeveroameričkih Indijanaca.

U Frommovu djelu možemo naći zanimljivih podataka o novom putu kojim je čovjek krenuo u vrijeme neolitika, o »urbanoj revoluciji« i počecima znanstvenog mišljenja i tehnološkog razvoja, o neolitskoj kulturi (osobito prema iskopinama u Turskoj koje svjedoče o životu u 7. tisućljeću prije Krista), o matrijarhatu itd. Lewis Mumford (*The Myth of the Machine*, New York 1967) ovako opisuje tu promjenu:

»Iz ranog neolitskog kompleksa pojavila se drugačija vrsta društvene organizacije; više to nisu male razbacane cjeline, već su sjedinjene u veliku; nisu više 'demokratske', tj. zasnovane na susjedskoj bliskosti, običajnom pravu i suglasnosti, već autoritativne, pod centralnom upravom dominantne manjine; nisu više teritorijalno ograničene, već namjerno 'idu izvan svojih granica' da bi stekle sirovine i potčinile bespomoćne ljude, da bi upravljale i sakupljale porez. Ova nova kultura bila je posvećena ne samo unapređivanju života već i širenju kolektivne moći. Usavršavanjem novih instrumenata prisile, do trećeg tisućljeća p. n. e., vladari ovog društva stvorili su industrijsku i vojnu moć razmjerna kojoj do naših vremena nisu nadmašeni.«¹³

S obzirom na prilike kod današnjih primitivnih naroda, Fromm se oslanja na studije o tridesetak primitivnih kultura. Što se tiče agresivnosti, one se mogu podijeliti u tri skupine: ima kultura koje su izrazito miroljubive i neagresivne, ima ih koje pokazuju agresivnost, ali u manjim razmjerima, dok postoji i treća skupina kultura s izrazito okrutnim i destruktivnim duhom.

Sve to služi Frommu da potkrijepi svoju misao o bitnoj razlici između benigne i maligne agresivnosti. Ima i pseudoagresivnih pojava (igra, samoobrana, afirmacija samoga sebe), a i devijacija same benigne agresivnosti u oblicima kao što su narcisizam i hipohondrija. Postoji i »konformistička agresivnost« kad napadač ne postupa iz želje da uništava, nego jer smatra da mu je to dužnost. Kod tog oblika agresivnosti posluh je najveća vrlina a neposluh najveći grijeh. Ima i »instrumentalna agresivnost« kad čovjek ne želi uništavati nego mu je stalo da pošto-poto, ne birajući sredstva dođe do željenog cilja. Rat je najvažniji oblik takve instrumentalne agresivnosti. No ove devijacije prirodnog nagona za samoobranom i afirmacijom nisu urođene, one su plod nezdrave ljudske sredine. Krivo je mišljenje da su ratovi nužni, štoviše — veli Fromm — društvo može živjeti bez onih čimbenika koji vode do ratova, ali je potrebna golema društvena promjena. Od usmjerenja koje ide za što većom kontrolom, vlasništvom i moći valja prijeći prema promicanju života, od »imati i gomilati« valja prijeći na »biti i dijeliti«. U ovim riječima kao da čujemo ne samo razlikovanje između »être« i »avoir« u filozofiji G. Marcela nego i odjek II. vatikanskog sabora (GS 35). From-

¹³ Kod Fromma, *Anatomija ... I*, str. 162.

mov je humanizam vitalističan; on prihvaća onaj oblik »agresivnosti« koji promiče život. Stoga on to postavlja kao osnovni kriterij nove etike:

»Biofilijska etika ima svoj princip dobra i zla. Dobro je sve što služi životu; zlo je sve što služi smrti. Dobro je poštivanje života, sve što potpomaže život, rast razvoj. Zlo je sve što guši život, sužava ga i komada.«¹⁴

No ono što Fromma u ovoj studiji najviše zanima jest maligna agresivnost ili destruktivnost. Ona je specifično ljudska pojava. Ali da bismo mogli reći da je nešto tipično ljudsko a ne životinjsko, valja imati kriterije po kojima bi se to odredilo, valja odrediti što je »ljudska narav«. Među raznim definicijama (razumska, društvena životinja, biće koje stvara simbole, homo faber itd.), Fromm smatra da se »čovjek može definirati kao primat koji se pojavio na stupnju evolucije na kom je instinktivna determinacija dostigla minimum, a razvoj mozga maksimum«¹⁵ Težište definicije je na umanjenom značenju nagona. Dok se čovjek ranije ravnao prema nagonu, sada je upućen na drugi kompas, koji Fromm jednostavno naziva *karakter*. To je druga čovjekova narav. Nagoni su prirodna kategorija, a karakter je i u njemu ukorijenjene ljudske strasti povijesna kategorija. Fromm se u tom pogledu poziva i na Marxa.¹⁶ Sam karakter Fromm definira kao »relativno stalan sistem svih neinstinktivnih težnji pomoću kojih se čovjek odnosi prema ljudskom i prirodnom svijetu«.¹⁷ Upoznati karakter, tu drugu narav čovjekovu, možemo osobito pomoću umjetnosti, vjere i mitova te psihoanalitičkim putem. Druge psihologijske škole ne pomažu, jer ne prodiru do primarnih ljudskih iskustava nego ostaju na razini svjesnoga. Čovjekov karakter bitno uključuje u sebi samosvijest, razum i imaginaciju, on je ukorijenjen u cjelini stvarnosti i nosi pečat jedinstva, on je efektivan (»Moći efektirati znači biti aktivan, a ne samo biti aficiran; biti aktivan a ne samo pasivan... jesam jer efektuiram«),¹⁸ njemu su potrebna stanovitva uzbuđenja i stimulacije. U opisu specifično ljudske naravi Frommova humanizam poprima egzistencijalne crte koje djelomično podsjećaju na Pascala i Kierkegaarda.¹⁹ Stoga nije čudno da se njegova druga knjiga »Umićeće ljubavi vrlo rado čita.

¹⁴ Ondje, II, str. 179.

¹⁵ Ondje, str. 48.

¹⁶ Ondje, str. 51, bilješka.

¹⁷ Ondje, str. 50.

¹⁸ Ondje, str. 58.

¹⁹ Za ilustraciju neka posluži ovaj malo oduži tekst (II, str. 49):

»Samosvijest, razum i imaginacija prekinuli su 'harmoniju' koja karakterizira životinjsku egzistenciju. Pojava samosvijesti, razuma i imaginacije svrstala je čovjeka u nepravilnost, hir svemira. Čovjek je dio prirode, podređen njenim fizičkim zakonima koje nije sposoban promijeniti, a transcendirira prirodu. On je izdvojen, iako je njen dio; on je bez doma, a opet je lancima vezan za dom koji dijeli sa svim bićima. Bačen u taj svijet na slučajno mjesto i vrijeme, istisnut je iz njega slučajno i protiv svoje volje. Budući da ima svijest o sebi, shvaća svoju bespomoćnost i ograničenja svog postojanja: ne može se osloboditi svoga duha, čak ni kad bi to želio; ne može se osloboditi svoga tijela sve dok je živ — a njegovo mu tijelo stvara želju da bude živ. Čovjekov se život ne može živjeti ponavljanjem primjera svoje vrste; on mora živjeti. Čovjek je jedina životinja koja se ne osjeća kod kuće u prirodi, koja se može osjećati protjeranom iz raja, jedina životinja za koju je njezino vlastito postojanje problem koji mora riješiti i od kojeg ne može pobjeći. Ne može se vratiti predljudskom stanju harmonije s prirodom i ne zna kamo će stići bude li išao naprijed. Čovjekova egzistencijalna kontradikcija rezultira stanjem neprestane neravnoteže. Ta neravnoteža razlikuje ga od životinje koja tako reći živi u skladu s prirodom. To, naravno, ne znači da životinja nužno živi mirnim i sretnim životom, već da ima svoju specifičnu ekološku nišu kojoj su njene fizičke i mentalne osobine prilagodene procesom evolucije. Čovje-

Korijen destruktivnosti valja tražiti na razini ljudskih strasti ili karaktera. Ta je devijacija na egzistencijalnoj i društvenoj razini čovjekova života. Fromma posebno zanima onaj oblik koji je vezan uz karakter, a samo radi potpunosti spominje druge oblike (spontana, osvetnička, ekstatična, kulturna). Karakterno maligna agresivnost ili destruktivnost pojavljuju se bitno u dva oblika i njihovim podvrstama: u sadizmu i nekrofiliji. Valja imati na pameti da su kod Fromma sadizam i nekrofilija mnogo šire pojave negoli je to sama seksualna sfera. On zamjerava mnogim psihoanalitičarima što su sadizam i nekrofiliju strogo povezali uz seksualno područje. U čemu je bit sadizma? »Predlažem da srž sadizma, zajednička svim njegovim manifestacijama, bude *strast za posjedovanjem apsolutne i neograničene vlasti nad živim bićem*, bilo životinjom, djetetom, muškarcem ili ženom.«²⁰ Sadizam je »*transformacija nemoći u doživljaj svemoći*: on je religija psihičkih bogalja«²¹ On se razvija kad u životu nedostaje produktivnosti i radosti, kad nema prave ljubavi. Sadist želi kontrolirati sve živo, njega izaziva ono što je nemoćno a ne ono što je jako i zdravo. On je uvijek bojažljiv glede onoga što je spontano i što nije sigurno. Može izgledati kontradiktorno, ali sadist ujedno pokazuje pokornost i kukavičluk prema jačima. Već je Freud 1908. god. pokazao analni značaj sadizma sa svojstvima kao što su: tvrdoglavost, urednosti i štedljivost (kasnije još točnost i čistoća). Zamijenjujući teoriju libida s teorijom odnošenja, Fromm iznosi hipotezu da su »razne crte sindroma manifestacije suzdržljivog, vladajućeg, odbacujućeg i zgrtačkog načina odnošenja«.²² Sadizam je u uskoj vezi s »autoritarnim karakterom«. Što se tiče razlike između sadizma i mazohizma, Fromm veli da su oni, iako su u vanjštini suprotni, u biti dva lica iste temeljne situacije: osjećaja životne nemoći.²³ Za sadomazohistički karakter, kombinaciju sadizma i mazohizma možemo naći vrlo često društveni ekvivalent u liku hladnog birokrata, koji pokorno sluša one »gore« a nemilosrdno gazi one »dolje«.

Drugu veliku skupinu destruktivnih pojava predstavlja nekrofilija. Ona prelazi uže područje spolnih nastranosti i po Frommu je mnogo raširenija nego što se misli. Može se očitovati u snima, u malim i naoko beznačajnim stvarima svakodnevnog života (kidanje i lomljenje predmeta, cvijeća, pokućstva, slika itd.) pa sve do izrazito patoloških pojava. Zajednička oznaka ovih nastranosti jest strastvena težnja prema neživom i mrtvom te prema svemu što se raspada. Interesantno je da se Fromm ne zadovoljava analizom individualnih slučajeva, osobito ne u klasičnom smislu, nego dijagnozu prenosi i na društvenu i kulturnu sredinu. Mnogi se neće složiti s njegovim gledanjem, ali vrijedno je znati što on pri tome misli. Polazeći od pretpostavke da se patološke pojave razvijaju u interakciji osobnih i društvenih čimbenika, Fromm vidi nekrofilijske crte u našoj suvremenoj civilizaciji. Tehnizacija života, strastvena težnja za raznovrsnim strojevima, kibernetiski i monocerebralni mentalitet, ne-

● kova egzistencijalna, i zbog toga netzbježna, neravnoteža može biti relativno stabilna kada pronade, uz pomoć svoje kulture, više ili manje adekvatan način hvatanja ukotac sa svojim egzistencijalnim problemima. Ali ta relativna stabilnost ne podrazumijeva nastajanje dihotomije; ona je samo uspavana i postaje vidljiva čim se promijene uvjeti te relativne stabilnosti».

²⁰ Ondje, II, str. 108.

²¹ Ondje, str. 109.

²² Ondje, str. 112.

²³ Ondje, str. 111.

mar za »nesposobne« društvene kategorije kao što su djeca, starci te razni duševni i tjelesni bogalji, sve to odaje nekrofilijki duh koji više voli mrtvo nego živo, neljudsko negoli ljudsko. Tako osobito fašizam prema Frommu ima izrazite nekrofilijске crte.

Pri kraju knjige Fromm je dao psihoanalitički i karakterni profil triju zlokobnih ličnosti iz nedavne povijesti: Staljina, Himmlera i Hitlera. Staljin je po Frommu izrazit primjer sadista neseksualnog tipa, Himmler je sadomazohist, a Hitler odaje nekrofilijki karakter. Koliko god te analize bile interesantne, ovdje ne možemo ulaziti u pojedinosti.

Zaključak

Svrha je ovog članka upozoriti na misao Ericha Fromma, posebice kako se ona očituje u njegovu posljednjem djelu. Ona može biti korisna i za katoličku teologiju, posebice pod etičkim vidom. Iznijeli smo samo neke misli i perspektive, jer nije moguće dati cjelovit i sveobuhvatan pregled. Erich Fromm je velik humanist koji mnogo toga vuče iz tradicionalne judeokršćanske i zapadne duhovne baštine. Njegova je glavna briga da istakne čovjeka kao vrhovnu vrednotu. Stoga kritizira razne smjerove koji ne poštuju samostojnost i dostojanstvo čovjeka kao osobe, a ističe bit i specifičnost ljudskih vrednota, osobito ljubavi. U današnje vrijeme kad doista prijete dehumanizacija čovjeka, Fromm je saveznik svih koji se iskreno bore za čovjeka i njegov svijet. No uza sve pozitivnosti, ne smijemo biti slijepi pred nedostacima. U njegovu humanizmu prevladavaju vitalistički elementi. Iz kršćanske perspektive ne možemo se složiti da bi fizički život bio vrhunska vrednota, kako to slijedi iz Frommovih misli. Koliko god to nekima zvučilo otuđujuće, kršćanstvo je uvijek tvrdilo da postoje vrednote koje su iznad fizičkog života. To nam je zorno predočeno u životu kršćanskih mučenika. Moglo bi se, doduše, govoriti o životu u širem smislu, ali tada se nužno nameće pitanje kriterija, jer biologija i psihologija, uključujući i psihoanalizu, očito nisu dostatne. Fromm ne može dalje, jer mu nedostaje zadnja koordinata: Bog i transcendencija. On doduše govori o čovjeku kao transcendentnom biću, ali transcendencija se tu sastoji u otvaranju čovjeka prema svijetu. Njegov je humanizam, kao kod mnogih drugih, jedino i isključivo ukorijenjen u čovjeku. Stoga i u njegovu poimanju čovjeka ipak, na kraju krajeva, prevladavaju psihologijsko-društveni elementi, nedostaje prava duhovna dimenzija, koliko god misli često poprimale gotovo kršćanski kolorit.

Neke točke njegove sinteze mogu biti prijeporne. Mnogi se, na primjer ne bi složili s Frommom u vrednovanju današnje civilizacije. Njegovi reformni pogledi nekima mirišu po utopiji. No ne tvrde li, s druge strane, da su utopije sastavni dio života?

Fromm ipak ne želi biti pesimist, ali očito nije optimist. U epilogu svoje knjige govori o »dvoznačnosti nade«. Ima nada koja je iluzorna, ali postoji i realna nada. Ovu posljednju Fromm ovako opisuje:

»Stav koji je zauzet u ovoj knjizi je stav racionalne vjere u čovjekovu sposobnost da se izvuče iz onoga što izgleda pogubna mreža okolnosti koju je

sam spleo. To je stav onih koji nisu ni 'optimisti' ni 'pesimisti' već radikali koji imaju racionalnu vjeru u čovjekovu sposobnost da će izbjeći krajnju katastrofu. Taj humanistički radikalizam ide do korijena i tako do uzroka; on teži oslobođenju čovjeka od lanaca iluzija; on pretpostavlja neophodnost temeljnih promjena, ne samo u našoj ekonomskoj i političkoj strukturi već i u našim vrijednostima, našoj koncepciji čovjekovih ciljeva i u našem ličnom ponašanju.«²⁴

Unatoč mnoštvu poraznih podataka Fromm ima očito golemu nadu. I dobro je da ima danas ljudi koji imaju takvu vjeru i nadu. Podržavaju ostale ljude dobre volje u naporima prema svjetlu. No pitanje je koliko je takav humanizam realan. Povjesničar Golo Mann, sin Thomasa Manna, iznosi kršćansku mudrost kad kaže: »Humanizam koji ne pokazuje na nešto Drugo iznad sebe jest poput prerezana cvijeta. Ne znaš kako će dugo izdržati.«

Unatoč tim razlikama, »Fromm je jedan od najutjecajnijih i najvažnijih sugovornika za današnju kršćansku etiku i jedan od njezinih najpouzdanijih suboraca u borbi za čovječnost.«²⁵

²⁴ Ondje, str. 247—248.

²⁵ A. Auer u svom osvrtu u *Herder-Korrespondenz* 1975, Heft 1, str. 35.